

IV. Терор

Колективізація та індустріалізація стали катастрофою для людей та економіки, зруйнували спосіб життя та традиції, вирвали з обжитих місць мільйони людей, позбавили їх звичних зв'язків. Колгоспників було прив'язано до колгоспів, а робітників драконівськими дисциплінарними законами – до заводів. Мільйони людей живогіли у спецпоселеннях і концтаборах. Про лихо ніколи не згадували в засобах масової інформації. Режим монополізував та ідеологізував освіту й інформацію, він моралізував економіку й перетворив відносини між владою та підлеглими на театральну виставу, яка передавала населенню, за якими правилами та якою мовою треба демонструвати свою слухняність. За умов одноманітного медійного ландшафту, що був керований з одного пульта, навіть деякі вороги режиму сприймали як належне встановлені режимом мовні та поведінкові правила. Той, хто хотів висловити критику, мав висловлювати її в одезині комуністичної риторики. При цьому він мав послуговуватися ритуалізованою мовою, що ділила світ на друзів і ворогів та представляла комуністичну партію як орден обранців і мучеників за святу справу.

Партія і надалі виступала в ролі спасителя та рятувника народу. Кожне добродійство мало бути оспіване як результат старання більшовиків. Трудящим, від імені яких колись виступали революціонери, ця концепція не залишила жодної іншої ролі, крім висловлювання подяки керівництву. І лише з початком колективізації та жахів терору сприйняття дійсності та тлумачення її більшовиками зайшли в конфлікт. Громадяни зіткнулися з ситуацією, коли реальний світ суперечив світу інсценізованому. Й оскільки преса зображувала дійсність, якої не було, громадяни переконалися в тому, що існує світ брехні та світ правди. Інсценізована брехня мала на меті раціоналізувати повсякденний хаос, прив'язати еліту до режиму та примусити людей не відхилятися від правил більшовицького бачення світу. Це був культ Сталіна і щоденно виконувані ритуали заперечення дійсності, що мали встановити новий порядок у головах підданих. Цій меті слугу-

вала також моралізація економіки: що було вироблено руками самих підданих, видавалося за подарунок партії та її провідника Сталіна. Робітники, селяни та науковці мали служити партії та вдячливо працювати. Тепер навіть поняття часу отримало новий вимір: майбутнє, теперішнє і минуле стали штучними витворами без жодного зв'язку з дійсністю. Відтепер існувало лише те майбутнє, яке запроєктувало партійне керівництво.

Піддані стикалися зі стилем та мовою більшовиків не лише на сторінках партійної преси. Починаючи від середини двадцятих років, режим застосовував щодо населення дискримінаційну практику витіснення і цькування тих радянських громадян, кому не дозволено було прилучитися до нового ладу. Цій меті слугували передовсім періодичні підготовчі кампанії до виборів у ради. Вибори були ритуалами одностайного схвалення, які лише імітували згуртованість суспільства, оскільки рішення щодо того, хто і як мав бути обраний, не залежало від волі виборців. Під час виборчих кампаній громадяни мушили визначати кого позбавити права голосувати на організованих режимом виборах. Від початку панування більшовиків їхні піддані мушили навчитися розпізнавати ворогів і жити поруч із цими прокаженими. Затавровані були покидьками соціалістичного перетворення. Вони несли відповідальність за лихо, на яке більшовики прирекли своїх підданих. Саме тому їх могли безкарно виганяти з власних помешкань, виселяти з рідних міст і сіл, а також запроторювати в табори. Ці затавровані унаочнювали собою ворога, про якого говорили більшовики. Вони давали змогу керувати гнівом громадян, гнівом, породженим жахливими умовами життя більшості людей, відвертаючи його від влади і скеровуючи проти беззахисних. Однак навіть ті, кого вважали пролетарями і прихильниками режиму, не перебували в безпеці: кожен зрештою міг бути затаврований та заарештований. Де виникали підозри, там панував страх. У кульмінаційний момент сталінського терору чотири мільйони людей належали до категорії позбавлених усяких прав «лішенцов». Соціалістичне суспільство тріумфувало на святі усунення своїх ворогів. Отже, як вороги, так і друзі мушили брати участь у щоденному тавруванні: у той час, коли друзі називали і викривали ворогів, останні підтверджували існування злих сил¹.

Про те, кого треба вважати ворогами і як до них слід ставитися, можна було довідатися з генеральної лінії партії та сигналів політичних вождів, що уособлювали істину в останній інстанції. Життям відтепер керували сигнали, що надходили здалека, та знаки, котрі накидали їхнім адресатам взаємну ворожість. Щоденне розігрування біполярного світу та безперестанне цькування цілих груп людей глибоко закарбувалося у свідомості радянських громадян, принаймні тих, що мешкали у містах. Це роздвоювало сприйняття і мову та сіяло недовіру: щодо чужинців та іноземців, щодо колег по роботі, друзів і родичів. Щоденне візуальне та семантичне таврування, якого ніхто не міг уникнути, було ознакою сталіністської цивілізації. Воно єднало громадян радянської імперії, водночас не зв'язуючи їх одне з одним.

Щоб пояснити безсилість та роз'єднаність людей у добу тоталітаризму, Ганна Арендт застосовує термін «атомізація суспільства». Слідом за Фуко, також можна говорити про людину як тумблер більшовицького дискурсу, а про владу – як дію. Для більшовиків людина більше не корінилася у спільноті, з якої вона походила. Вона лише була прив'язана до порядку, за якого в інших розпізнавали потенційного ворога. Піддані, котрі цілковито віддали себе більшовицькому ладові, втратили ті моральні зв'язки, що за інших обставин дозволили б зупинити це божевілля. Більшовики стали хижими вовками. Вони налаштували себе і своїх громадян на терор, на знищення ворогів.

Як же стало можливим, що там, де індивід зник внаслідок більшовицьких імітацій та знищив самого себе в публічному виконванні комуністичних ритуалів, де вже не потрібне було самодресування, було розв'язано масовий терор? Якщо режимові більше не треба було долати ворогів, то в чому полягала доцільність терору? Чого очікував Сталін та його поплічники від насильства, яке він розгорнув по всьому Радянському Союзу тоді, коли вже не існувало жодного опору, що його треба було долати? На ці питання не дає відповідь те тлумачення, що сталінізм поселився в душах громадян. Арендт, Фрідріх та інші теоретики тоталітаризму вбачали в терорі інструмент, за допомогою якого влада породжувала страх і жах, щоб тримати суспільство в постійній напрузі, щоб у зародку придушувати будь-які джерела громадянського спротиву. Терор усував будь-яку можливість індивідуального самовизначення. Він підтримував тоталітарний режим у формі. Деякі історики і советологи пристають на простіші

відповіді: терор походив з голови диктатора, його розв'язав Сталін, щоб поширити свою особисту владу й усунути конкурентів. Це можна прочитати у ранніх історичних викладах про сталінізм. Згідно з цими теоріями, оргія насильства наприкінці переросла саму себе. Це була теза так званих «ревізіоністів», які вбачали в цьому радше доказ неконтрольованості насильства. Для них терор був результатом, що походив із суспільства, та живився конфліктами інтересів, які там існували, і тому політичні лідери вже більше не могли його контролювати. У їхньому розумінні усамостійнювалося те, чого не висловлював жоден автор.

У той час коли одні (історики) стали жертвами більшовицьких фантазій про всемогутність, й котрі більшовицьке представлення дійсності вважали дійсністю і для підданих, то інші взагалі ставили під сумнів дієві можливості деспотії. Теза, за якою Сталін, буцімто з огляду на істерію щодо майбутньої війни, хотів усунути потенційних шпигунів і ворогів, не відповідає на питання, як же дійшло до того, що за терористичними наказами політичного керівництва було знищено куркулів, кримінальних злочинців, бездомних дітей та полонених, котрі на той час вже перебували у таборах². Ця теорія нічого не говорить про історичне місце сталінізму, про горизонт уявлень провідних більшовиків, про умови, за яких комуністи та їх піддані сприймали одне одного. Якщо логіка говорить, що передумови, котрі самі себе формулюють, виповнюються, то історикам слід звернутися до тих передумов, які діям сталінських катів надають певну логічну структуру. Тільки так можна зрозуміти минулу дійсність, яка сьогодні видається ірраціональною.

Провідні більшовики бачили світ, що був заселений ворогами. Внутрішнього ворога можна було розпізнати тільки за способом його життя. Його домівкою була свідомість, тому здолати ворога можна було лише шляхом самоочищення, самоосвіти та самовиховання. Ворог зовнішній втілювався в особі куркуля, «соціально чужого елемента», іноземця, саботажника, шпигуна, котрий ховався за маскою комуніста. Це були вороги, що проникли у партію та заважали народові знайти шлях до самоочищення. Саме тому процес становлення свідомості людини також не міг обійтися без терору. Терор виник з необхідності усунути з суспільства ту амбівалентність, яка щоденно протистояла більшовицькому проекту. Це була «очищувальна буря», яка,

нарешті, мала звільнити суспільство від «бур'яну», що був не до кінця знищений у роки культурної революції та колективізації. Уже в сімдесятих роках Молотов у розмові з радянським журналістом Феліксом Чуєвим подав власне пояснення страхіть терору: масові репресії 1937 року походили не від «сваволі керівництва». Їх треба розуміти лише як «продовження революції у складній міжнародній ситуації»³.

1937 рік був не початком, а кульмінацією комуністичного терору. Він впливав із багатьох спочатку не пов'язаних між собою репресивних стратегій, що вилилися у потік нестямного божевілля 1937 та 1938 років: по-перше, з фізичного усунення політичної еліти, що на початку тридцятих років оформилося як можливість, а після вбивства у грудні 1934 року ленінградського партійного лідера Кірова стало дійсністю; по-друге, з партійних чисток у 1933 та 1935 роках та пов'язаного з ними знищення мережі персональних зв'язків навесні 1937 року; по-третє, з масового знищення куркулів, священників, представників передреволюційної еліти, злочинців та ув'язнених у період між літом 1937 та осінню 1938 років; і, по-четверте, з арештів та знищення іноземців, представників етнічних меншин і депортації народів.

Терор рухався концентричними колами – з внутрішнього кола влади назовні. Ніхто не міг уникнути насильства, що пожирало усі прошарки суспільства. Індивід зник. Він міг належати лише до колективу. І як тільки колектив потрапляв під підозру, що став на бік ворога, то люди, належні до цього колективу, гинули. Звісно, без деструктивної енергії та лиходійства самого Сталіна і його поплічників це страхітливе насильство годі собі уявити. Питання, якими людьми були Сталін та його помічники, мусить цікавити істориків, котрі досліджують причини терору.

Московський показовий процес

1 грудня 1934 року пополудні внаслідок замаху загинув партійний керівник Ленінграда Сергій Миронович Кіров. Вбивця Леонід Николаєв до своєї жертви дістався без перешкод, оскільки мав при собі партійне посвідчення. О 13.30 він увійшов до Смольного, резиденції Ленінградського комітету партії, о 14.30 він залишив будинок, однак о 16.30 повернувся туди знову. Побачивши, як Кіров заходить до свого кабінету, Николаєв вихопив із кишені пальта револьвер і застрелив